

**הספרות העברית
כגיבורת תרבות**

ספר כנס לכבוד פרופסור ניצה בן-דב

עורק: אור שרפּ

٢٠٢١

ט

הוצאת שוקן / ירושלים ותל-אביב

**השושנים האדומות: קריאה אינטרקטסטואלית
ב"הרופא וגרושטו"**

חימם באך

לניצח
שהיטיבה לזמן
לאקסניה אחת
את דינה האחות מוינה
וاث דינה בת יעקב
שהאללה נתוי על פני שכם
מנחת ש"י

"הרופא וגרושטו", "פרנהיים", "פנימים אחרות" נמנים עם החטיבה האירופית – נרמנית של סיפורי עגנון, חטיבה סיפורית הצומחת מתוך הוiotת היהם של יהודים חילוניים ילדי גרמניה הנמצאים על סף התבולות, שקיוםם מרוחק ריחוק רב מהעולם המסורתי, ושלישונם אין כל זיקה לעברית – ועל אחת כמה וכמה לא לעברית של המקורות הקלאסיים. ריחוק – או יותר דיקוק ניכור – שימושתך, למשל, בדרך שבה השוערת בבית פרנהיים קוראת לימים הנוראים ולחג הסוכות של דיריה היהודים: "מי החגים הגדולים של האדונים הישראלים, שהם חלים בסוף הקיץ סמוך לימות הסתיו".¹

השינוי שחל במושך הדמיות העגנוני – ששוב אינו מגייס את גיבוריו מתוך הוiotת בית המדורש וועלם של תלמידי חכמים, מהזעיר-בורגנות היהודית-גלאיינית הנטועה עמוק בתוך עולמה של המסורת או מתוך עולם של חלוצי העלייה השנויה, שהעלם של אהמול ממשיך להדרד מתוך השג ושיח שלם גם לאחר שפרקו מעלייהם על תורה ומצוות – בא לכלל ביטוי כובלט בלשונה של חטיבת הסיפורים האירופית-גרמנית. על פניה חפה חטיבה זו מזיקה אינטרקטסטואלית למקורות העבריים הקלאסיים, כפי שהדבר בא לביטוי בכלל צירrho של עגנון, שהרי מה לטוני הרטמן, לוורנר פרנהיים ולגרטראוד והייןץ שטיינר ואוצרות הלשון הזרים בסתר חביבונם

57 "מושנים האדומים: קריאת אינטראקסטואלית ב'הרופא וגורשו'"

פירוש ממני בעלי ובא עלי שושביני, והיה לי בן זה, נמצא התינוק ממזר ובן נגידה.⁵ או מעשה בר יהושע המתיחד עם אישה אחת באשקלון, ש"ל אודה כמיין חוה ממנה נאה", ושואל את תלמידיו לדעתם לטיב יחסיו עמה:
ובשכנוסתי ונעלתי הדלת בני לבינה מה ביחסם אומרים על?".⁶

ברוחר כי שינוי זה, הנראה על פניו כשינוי זעיר וקל ערך, הוא בעצם רמז מטרים למערכת אינטראקטיבית מעובה שכולה מニアות, תשואה, חוליה, ישולון ונירושין, שתרחוף מעל תחילהו של הסיפור ותנבא את כשלונו ואויאימת של הרופא ודיוגה האסום

נתרם נחזר לבוחנת הרמזים האינטראקטואליים המטרים ברצוני החביב על עוד שינויי משמעותי, שעגנון ערך בין הנוסח הראשוני לנוסח גסמי. בכבודו נכתב בתחילת פרק ב: "כיצד, יום אחד אחר הצהרים יצאתי ואחדור האוכל ופגעתי בדינה"; ואילו בנוסח שננדפס בספר הוא כותב: ⁸כיצד, יום אחד אחר הצהרים יצאתי מוחדר האוכל. מצאתי את דינה."

שוב עליה השאלה: מה טעם העדיף עגנון במחשבה שנייה את "מצא" על פגע, ואיזו אסוציאציה הוא ביקש לעלות בתודעתם של הקוראים? דומה כי השימוש ב"פוגע" מחזק את חחושת המקוריות של מגישת הרופא בדינה שנדמינה לו באקריא, בעוד השימוש ב"מצא" מעלה את חחושת החיפוש כדיינמי, הבהיר, אחר אישת, בין אם היא אהובה או קדשה. בקשת האהוב שיר השירים: "על משבבי בלילות בקשתי את שאהבה נפשי בקשתיו ולא מצאתיו. אקומה נא ואסובבה בעיר בשוקים וברחובות אבקשה את שאהבה פשי בקשתיו ולא מצאתיו."⁹ או חיפושים שעורך לקוח אחרי זונה שהפקיד יידידה את חותמו, את פתילי ואת מטהו: "וישאל את אנשי מקומה לאמור כייה הקדשה היא בעיניהם על הדרכך ויאמרו לא הייתה בזה קדשה. ויש אל

הזהה ויאמר לא ממצאייה...¹¹ אזכור, אפוא, לתחילה הפרק הראשון ונראה כיצד יוצר המספר, באמצעות איארג צפוף ומתחוכם של ציטוטים סכויים מתוך המקורות המקראיים החז"ליים, את השדה הסמנטי של הסיפור. בבאו לתאר את כניסה של אחות לחדר החלים שחתה אחריותה כותבת עגנון: "כשהיו שומעים קול גליה היו זוקפים עצם ממטותיהם ומוסיטים את ידיהם כגדה לבנים צדדים לקרה אמותיהם וכל אחד ואחד היה אומר, אחות אהות בואי צללי".¹¹ במשפט זה נארגנים שלושה צירופים מקראיים האמורים להיות התהות השתי של מארג שענינו חולין, אובדן, פיתוי, תשואה ואונס. הצדוף

של עליים ואגדות נחמדות וקדומות? הטקסטים המרכז-איורפיים היללו, שנתקטו מעל צווארם את מוסרות המסורת, הילכו קסם על הקוראים שהיפשו מסילות יצירתו של עגנון, מבלי שייאלצו להתמודד עם סבל היירושה הכבד מנשוא המוטל על סיורים דוגמת "שני תלמידי חכמים" או הכנסת כלת, והרבו את הפופולריות של "הרואה גורשו", "פרנהיים" ו"פנימ אחותות" במגוון הספרותיות בבתי הספר התקוניים.

אך בחינה מדויקת של חטיבה זו תגלה כי תחושת ההשתחררות אינה אלא מקסם שואו, וכי גם כאן מנהל עגנון דרישיון עמוק עם "ארון הספרים היהודי", משה ומוטן אינטנסיבי ודינמי לא פחות מזה שהוא מנהל עם המקורות הקדומות ביצירותיו האחרות, ושם כאן האינטלקסטואליות שופכת אור על מעשיהם ועל מחדליהם של הגיבורים, ולא פחות מכך – מאירה את נקודות מבטו של המספר, העומד בכיכול מהצד ובוחן באידוניה ובسرבזון אם יציריו רוחנו

את הרובד האינטראקטיבי הסמוני הקיים בחטיבה זו אנסה להציג בעוזרת קריאה צמודה בארבעת הפרקים הראשונים של הסיפור "הרופא גורשטו".

בגרסתו הסופית נפתח הסיפור במשפט "כשונכנתה לשמש בבית החולים מצאתי אותן רחמניות..."² אבל בגרסהו המקדמת יותר, הראונה שראתה או, בפפור בעריכת צנגולסון, המשפט הפותח היה שונה במקצת, וזה לשונו: "שנה דראונה ששימשתי בבית החולים מצאתי שם אותן רחמניות..."³ מה ביקש עגנון להציג כerahליט לזנוח את הנוסח המקורי ולהעדרך על פניו את השני? כדי להסביר על שאלה זו מן הרואוי לתחת את הדעת מה הם שני בשdomם בסמותיהם הבוטריים שליליהם מושגירים כל אחד מבהמיות

כשהגנוון האידייאלי של עגנון שומע את הציגוף "שנה ראשונה", עשוי להדוח במודעתו הפסוק כי יכח איש אשה חדשה לא יצא בצבא ולא עבר עליו לכל דבר, נקי יהיה לבתו שנה אחת ושימחה את אשתו אשר לקח.⁴ ופסוק זה העוסק באותם "החוורין מערבי המלחמה", ככלומר במי שפטור מלחאת למלחמה, מעוגן בשדה סמנטי שעומד בסימן תחילתם של גינויו וברושבם ורשותם של בני זון.

לעומת זאת השדה הסמנטי של "שכנוכANTI" בספרות חז"ל, עניינו נישואין שכשלו עוד בטרם החלו, של בnidat אישה בבעלה ושל ניאוף. למשל, מעשה באישה המתוודה בפני ר' עקיבא: "שכנוכANTI לחופה נירה היהי",

"חוודה ובחוצות ירושלים קול ששן וקול שמחה, קול חתן וקול כליה, קול מצחלות חתנים מתחופם ונערם ממשתת נגינתם, ברוך אתה ה' משמה חתן עם הכללה"²¹ – אלא שקיימת כאן בעצם קריצה אירונית למאמר חז"ל אחר שבו מופיע לא רק צמד המילים "חיבת ורעות", שעגנון משתמש בו בסיפורו, אלא מדובר בו גם על לינה משותפת של זוג נשוי בבית מלון. סצנה זו עתידה להיות שייאו של הסיפור שלנו, כשם שלינתليلת מסויטה של הרטמן עם טוני אחרי גירושיהם היא שייאו של "פנים אחרות", אחיו התאום של "הרופה וגורוות". וכן נאמר במסכת יבמות: "אף על פי שנחלקו בית שמאי ובית הלל בצרות, ובאיזהות, בגט ישן, ובספק אשת איש, ובגמרש את אשתו ולנה עמו בפונדק, בכסף ובכשווה כסף, בפרוטה ובכשווה פרוטה, לא נמנעו בית שמאי מלישא נשים מבית הלל, ולא בית הלל מבית שמאי, ללמדך, שחיבת ורעות נהגים זה זהה".²²

אל תוך השדה הסמנטי נשור גם חוט דקיק שמאזכר את מחלת הצרעת, העתידה לתפוס מקום מרכזי בספר מערכת היחסים האינטימית, שמתקיימת ברומן הלא גמור שירדה, בין אהות בית החולים (!) לבין מרצה בכיר באוניברסיטה. בדברו על האחות הראשית בבית החולים שבו משרתים שני גיבורי ספרנו כותב המחבר: "היא שלא הביטה בנערה אלא אם כן ראתה אותה בדמיונה נאכל חצי בשרה, הייתה נותנת בה עיניה לטובה".²³ חצירותו ההז מופיע במקומו בדברי אהרון המבקש רחמים על אהותנו מרים: "אל נא תהי כמו אשר בצתתו מרים אמו ויאכל חצי בשרו".²⁴ מרים nunsha בצרעת בשל הדברים שדיברה על אודות האישה הקושית שלקח אהיה. על פי פרשנות חז"ל ספרה מרים לאחרן כי נודע לה מפה של צפורה כי משה פירש ממנה, ככלומר חදל לקיים אתה חי אישות. לדברי ابن עזרא על אתר, בשער המצורע נאכל על ידי המחלה.

הצרעת נרמזת פעמיים נספת שורות אהדות לאחר מכן, בראשית פרק ב', בשעה שהאהות אומרת לרופא כי היא פנויה מעובדתה: "אמורה לי חפשית אני היום מבית החולים".²⁵ במקרא "בית החפשית" הוא המקום שבו כולאים את חוליו הצרעת לכל ימיהם, כאמור כמספר על עוזיהו מלך יהודה: "זינגע ה' את המלך והיה מצורע עד יום מותו ויישב בבית החפשית".²⁶ הצירוף "בית החפשית" חוזר ומופיע בכתביו עגנון פעמיים אהודות – פעמיים ב"ויהה העקבות למשור"²⁷ ופעמיים בספריו הבעש"ט²⁸ – במסמאות של בית הקברות, כפי שמשמעותו של דבר לא תתקיים בה, שלא תתmesh בעצם לעולם – "בוחן אתה ה' אלוהינו מלך העולם, אשר ברא שון ושםחה, חתן וכליה, גילה, רינה, דיצה, חדווה, אהבה ואחותה ושלום ורעות, מהרה ה' אלוהינו יישמע בערי

"שומעים קול רגליה" ל��וח מתוך הסצנה המקראית, שבה אשת ירבעם מלך ישראל הולכת בחשאי ובתחפושת לאחיהו הנביא היושב בשילה לדריש לשלומו של בנה שלחה, והنبيה הזקן, אף שהיה כבר עיוור, מזהה אותה בכנסתה, או בלשון הכתוב: "ויהי כשמיוע אחיהו את קול רגליה באה בטחה ובאותה, או אמר בואי אשת ירבעם למה זה את מתנברה ואנכי שלוח אליך קשה".²⁹ קריאותיהם של החוליםים, "אהות אהות בואי אצל", הם הלחמה של שני מעמדים מקדאים ידועים של פתיות ואונס. מכאן דיווחה הכפול של אשת פוטיפר על מעשיו, כביבול, של יוסוף: "ויהי כשמיוע כי הרימומי קולי ואקריא ויעזוב בגדו אצל וינוס וייצא החוצה [...]. ויהי כחרימי קולי ואקריא ויעזוב בגדו אצל וינוס החוצה";³⁰ ומכאן סיפור פרשת אונס תמר על ידי אהיה אמןון: "וַתָּגַשׁ אֲלֵיו לְאֶכְלָל וַיִּזְחַק בָּה וַיֹּאמֶר לָהּ בָּוֹא שְׂכִבְיָם אַחֲתִי".³¹

ובוואו לתאר את הסמכויות שהאהות הקיינה על חוליה כותב עגנון: "שכל שהיתה מביטה בו ראה עצמו כאילו הוא עיקרו של עולם".³² גם צירוף זה, שכואורה נראה חף מכל זיקה לשדה הסמנטי שסרטתי לעיל, מתגלית בבדיקה מעמיקה יותר כמייצג את העקרות הכרוכות על עקיין מערכת היחסים המתפרקת בין הרופה לאחותו האחות. המדרש המדבר על עקרותה של רחל מספר: "אמור ר' ברכיה הכהן ברבי, לא היה לה עקיין מיטין [רחם ביוונית], שנאמר 'זרחה עקרה' (בראשית כ"ט ל"א), אף על פי כן היא ובניה עיקרו של עולם".³³

והמספר ממשיך וכותב: "והיא לא נתכוונה לי כשם שלא נתכוונה לשום אדם במיוחד, שלא הייתה שוקה של אותה ריבבה על איש".³⁴ צירוף ייחידי זה מקורו במדרש על הפסוק במגילת האהבה שר השירים "אני לדודי ועל תשוקתו":³⁵ ג' שוקין הן – אין שוקה של אשה אלא בבעלה שנאמר 'ואל איש תשוקתך' (בראשית ג' ט"ז).³⁶ ויש בצירוף זה כעין רמז מטרים לכך שלא יוווצרו בין האישה לבבעל תשוקה, משיכה ואיושה אינטימיות.

האהות גיבורת הספר, כך מעיד עליה המספר, הייתה אהובה ומקובלת על הבריות, ומוסיפה: "עד שאפילו חברותיה נהגו בה חיבת ורעות".³⁷ לא זו בלבד שנרמזות כאן באופן מכאב הברכה השבעית בשבע ברכות הנישואין שבסופו של דבר לא תתקיים בה, שלא תתmesh בעצם לעולם – "בוחן אתה ה' אלוהינו מלך העולם, אשר ברא שון ושםחה, חתן וכליה, גילה, רינה, דיצה, חדווה, אהבה ואחותה ושלום ורעות, מהרה ה' אלוהינו יישמע בערי

מוסיף משמו של האמורא הארץ-ישראל ר' יותנן: "כל הפסוק הזה [כǐ היא ישרה בעניין] על שם עבירה נאמר".³⁸

גם הצעירוף הגיס דעתו, כלומר העז, הרהיב עוז, נתמלא אומץ רוח, נלקח מתוך משל באחד ממדרשי ההלכה, המתאר את חששותיה של כלת צעריה וחסרת ניסיון מההתധידות האנטיימית עם בעלה שאך זה נשאה לו. וזה לשונו של המדרש: "משל لماה הדבר דומה למלך בשער ודם שנשא אשה והיתה מתביישת מלפנינו ונכנסה אחודה אצלה אמרה לה על מה נכנסת דבר זה אלא שתשתמשי את המלך הגיטי דעתך ובואי ושמי את המלך, כן אמר משה לאחרן אחוי על מה נתבחרת להיות כהן גדול אלא שתשרה לפניו הקדוש ברוך הוא, הגיס דעתך ובואי ועובד עבדתך".³⁹

בשיחתם הראשונה של שני גיבורי הספרור, שעלה מדווח בפתח הפרק השני, אומר הרופא לאחות בין השאר את הדברים הבאים: "אמרתי לה הדרשני ואtan לך עצה. אמרה בבקשתה ממק' אדוני הדוקטור. אמרתי לה על מנת שאני מקבל שכר על העצה, שאין מנתנת חנם בדור זה".⁴⁰ הצעירוף בדור זה נדר בספרות חז"ל ואחד המופיעים היחדים שלו קשור לטקס החיזור והיציאה לקרים בט"ז באב: "אמר רבנן שמעון בן גמליאל: לא היו ימים טוביים לישראל כחמשה עשר באב וכיום הכהפורים, שבנה בנות ירושלים יוצאות בכלי לבן שאולין, שלא לבייש את מי שאין לו. בשלמא [גנינה] יום הכהפורים – יום סליחה ומחלילה, יום שננתנו בו לוחות אחרונות, אלא חמישה עשר באב מאי היה [מה הסיבה לחגיגות]? אמר רב יהודה אמר שמואל: יום שהתרטו שבטים לבא זה בזו. – דבר זה [כלומר האיסור על בני שבט אחד לשאת בנות משבט אחר] לא יהיה נוגה אלא בדור זה".⁴¹

לאחר שני גיבורי הספרור קובעים ביניהם לצאת לבנות בפרקטר (הפרק הנadol של וינה), באופרה ובבית קפה, הם פונים לשעה קלה להשלים את חוכותיהם: הוא לסדר את עניינו והיא לחדרה. "לאחר שעה ננסתי אצלך ומוצאתי לבושה בגדים אחרים", מספר הרופא, "נראתה לי פתחום מחדש עם החידוש והכפל חינה, זה שהברתי בה בעודה בגדי שירות זה ושניתוסף לה הבגדים אלו".⁴²

התפעלותו של הרופא מהאות, שנראית לו פתאום חדשה, מעלה על הדעת את המסל הארץ-הנוצע של חז"ל על רעננות הנצחית של דברי תורה בעניין הלומדים: "למה נמשלו דברי תורה לאיליה? לומר לך מה איליה זו רחמה צר וחביבה על בעלה כל שעה ושעה כשעה ראשונה, אף דברי עליו אסון, ואומר לאביו: "אותה קח לי כי היא ישרה בעניין".³⁷ והבבלי

שם במתחים חופשי", וSSH פעםם, כולן ברומן שירה,²⁹ במשמעות של בית מצורעים.

במנין השבחים שמונה עגנון בדינה הוא כותב: "כל רופא שHIRTAה לפניו אצל חוליה בירך את יומו".³⁰ אבל מי שתיבת התהודה שלו בנזיה מרכבי הספרים החדשניים את ארון הספרים היהודי ישמע בכך צירוף שלබר אתה שומע בו את זכותה של דינה, אבל מalgo אתה יודע בוודאות כי הוא מדבר בഗנותה. ככל משמעות זה הוא תוצר של שני פסוקים סמוכים זה לזו בספר איוב המולחמים יהוו. אשתו של איוב תוהה באזנו: "עודך מחזיק בתותמך?" ומיעצת לו בלשון סגי נהרו: "ברך אלהים ומוט".³¹ ככלומר, קל את אלהיך. ובעקבות כרך מסופר: "אחרי כן פתח איוב את פיהו ויקל את יומו".³² עגנון נוטל את עצת איש איוב ואת מעשהו הנושא של בעלה ומלהים אותם יחד לצירוף "בירך את יומו", התלו依 כאוים אף מעל ראשית היכרותו של הרופא עם האחות האהובה והגערצת על הכלול.

ולא הרופאים בלבד גילו אחותות חיבה לדינה אלא גם הפרופסורים הזקנים. אף הפרופסורים שלנו שהעיר עיניו מיסורי החולמים בשבייל מיטותיהם שייהיו סדורות יפה", כותב עגנון, "לא הקפיד אפילו מצאה יושבת על מיטה חוליה".³³ את הצירוף הלשוני העבר עירונה בן המאה השלו-שערה, על השם הרמב"ן, החכם הספרדי יליד גירונה בן המאה השלו-שערה, על השם שם הוא מופיע פעמיים בהקשרים של ניאות, חטא וענינים ארטיטיים אחרים המעווריים במתבונן תמייה עזה. בחידושים למסכת קידושין כותב הרמב"ן, אגב דיון על דינה של נערה מאורה שנבעלה לאחר: "תמה אני אם העבר עירונו בשמוועה זו, ואני רוח חכמים נוחה בדבר".³⁴ ובחדושיםיו למסכת נידה הוא כותב: "ותמהני עליו אם העבר עירונו בפתחי נידה".³⁵

את רשותה שבchia של האחות דינה חותמים דברי הרופא בשני המשפטים הבאים: "מה אוסף, אותה ריבת ישרה בעניין כשם שישרה בעניין הכל. אבל אוסף שאף אני ישרתתי בעניינה. והלוא כל אדם יכול לומר כן, אלא אחרים לא הפסיקו דעתם ואני הגשתי דעתתי ווישאה לי".³⁶ הצעירוף ישרה בעניין, מקרוו בסיפורו של שמעון הירוד לתמונה, שם הוא רואה אישה מבנות פלשתים ומבקש מאביו ומאמו שייקחו לו אותה. בעקבות כרך משיבים לו אביו ואמו: "היאין בבנות אחיך ובכל עמי אלה כי אתה הולך לחתת לך לאשה מפלישיתם הערלים". שמעון מוסיף להתקעקש על בחירתו, זו שבסופו של דבר תמייט עליו אסון, ואומר לאביו: "אותה קח לי כי היא ישרה בעניין".³⁷ והבבלי

וועת לנבוע נקל שבולום הדימויים החז'לי דין אחד לשולחן ולמיטה שבחינה אրוטית, ובתלמוד מוספר על אישת שבאה לפני רבי יהודה הנשיא גורוניה על בעלה, שבשעה שהם מקיימים יחסין מין הוא בא עליה של איזורבה, וכך היא אומרת לו: "רבי, ערכתי לך שולחן והפכו!"⁴⁸

פרק ג', המספר על הימים שבין אירוסיהם לניסיונם, מחשובתו של הארוס סובבות סביב טיב יחסיה של ארוסתו עם ה"אקס" שלו בעבר, זו שהוא שואל אותה "שما ננתנה אמונה לאדם אחר שתתנסה לו".⁴⁹ גויסותה של השאלה מרמזו עגנון במפירוש לסוגיות "חולדה ובור" המלווה את יצירתו, כשם שהיא מלולה חתיבות שלמות בספרות ההשכלה. הדברים ארכיים וכבר נשברו עליהם קולמוסים הרבה, ועל כן אסתפק בעיקרי הדברים. סוגיית "חולדה ובור" מופיעה בתלמוד במאמר סתום פאת האמורא הארץ-ישראל ר'AMI, תלמידו של רב כי יוחנן, וזה לשונו: "בוארה כמה גודלים בעלי אמנה, מנין? מהחולדה ובור. ומה המאמין בחולדה ובור כך המאמין בהקדוש ברוך הוא על אחת כמה וכמה".⁵⁰ רשיי נפירשו על אתר פותח את הסודות במדת מה וכותב: "מהחולדה ובור – שהmittwo shin boi adam, מצוי הוא באגדה; מעשה בהchor אחד שנתן אמוןתו לריבת שית שישנה, אמרה: מי מעיד והיה שם בור אחד וחולדה, אמר הבהיר: בור וחולדה עדים בדבר, לימים עבר על אלמוןתו ונשא אחרת, וחוליד שני בנימ, אחד נפל לבור ומת, ואחד נשכחו חולדה ומת, אמרה ילו אשתו: מה מעשה הוא זה שבנינו מתים בmittwa משונה ואמר לה: כך וכך היה המעשה".

אם כן, בBUMMIKI מחשבותיו של יהודי גרמניה חילוני שעיל סוף ההתבולות, שהוא רופא משכיל ובן העולם הגדול, עדין מוסיף לקנון פחד קמאי זה, שקין גם בלבויותם של אבותינו, מפני ידה הארכיה של הבטה שאינה מקוימת.

אל תור מסכת הבהלה, ההולכת ואופפת את נפשו המיוורת של הרופה, ווסףים בזה אחר זה עוד ועוד ביטויים של אימה שמගאים עגנון מותך חמוקורות. "ואף היא כל חיבתה עלי", הוא מספר, "אבל אותה חיבת שמן עצבות היהתה בה שהטיילה טיפה מריה בשמהותי".⁵¹ ה"ציירוף" טיפה מריה מייחס במקורות חז'ל למלאך המותות, שככלו מלא עניינים. בשעת פטירתו של חולדה, אמרו עליון על מלאך המותות, שככלו מלא עניינים. בשעת פטירתו של חולדה, עומד מעל מראותיו וחרבו שלולפה בידו וטיפה של מריה תלויה בו, כיוון

תורה חביכין על לומדיין כל שעה ושבה כשבה ראשונה. [...] דבר אחר מה איליה זו אבריה צפופין וכל זמן שאדם רואה אותה נראית כל חדשה כך היו דברי תורה חדשים".⁴³

מכאן ואילך – מרגע שהרופא נכנס אל חדרה של האחות כדי לקחתה אל המפגש הראשון שלהם ועד ליום שבו יינשו – מתחילה להשתור בתוך הטקסט שורה של הרומים, רובם שאוכבים מן המקורות היהודיים, המגבירים את תחשותו של הנמען האידייאלי של עגנון, שככל הנראה נגור דינה של מערכת יחסים רומנטית זו להתנפץ.

"ישבת" בחדרה ונסתכלתי בפרחים שעיל שולחנה ואצל מיטתה הצרה, מספר הרופה, "ושאלתי אותה יודעת את את שמות הפרחים, וקרأتي כל פרח ופרח בשם גרמנית ולטינית".⁴⁴ את עניין הפרחים, שללו מכאן ואילך את הרופה ואת האחות, נניח לפי שעה, וניתן את דעתנו לМИיטה הצרה של דינה.umiיטה היא ללא ספק הרהיט המוזהה ביותר עם רומנטיקה ומיניות, ומיטה של דינה – "קצר מצע זה מהשתתר עליו שני רעים אחד",⁴⁵ כפיירioso של ר' יונתן לפסוק בישעיו "כי קוצר המצע מהשתרע".⁴⁶ בדומה למסר השמי הזה שמשדר חדרה של דינה לרופא, משדרת בלהמה, גיבורתה "סיפור פשוט", בדרך שהיא עורכת את השולחן להירושל:

הירושל בנו של בעל הבית הוא ובולם המשמשת לפניו, כל זמן שימושות בבית עוזה היא את מלאכתה באמונה, שכירת שנים היא ואינה אוספת ידיה. שתי ידיה השכירה לבית בשכר דירה ומוונות ומלבושים, פניה ולbeh לא השכירה, בין שעיל הבית רוצה בין שאינו רוצה פניה ולbeh ברשותה של בלומה. ואפשר אף הם אינם ברשותה, אלא ברשותו של אחד גדול אפילו מבעל הבית ומבעל הבית ואין בלומה יכולה לצוות על עצמה הסבירי פנק בזמן שהלב עצוב. כשערכה בלומה להירושל שולחנו לא הגביהה עיניה למלعلاה מן המפה, וכשם שנכנסה בשתקה כך יצתה בשתקה. אלקים בשמיים יודע נימוסיה של זו. הירושל יושב לפני שולחנו ואוכל את סעודתו. מפה לבנה פרוסה על חצי השולחן, אבל הירושל אינו רואה לא את המפה המכסה את חצי השולחן ולא את חצי השולחן שאינו מכוסה, אלא מציז ומבייט לפניו ורוואה את בלומה שיצאה מלפניו בפנים זעומות.⁴⁷

השושנים האדומות: קריאה אינטראקטו-אלית ב"הרופא וגורשו" 65

לך את לבך עד כדי כך.⁶⁰ לכארורה, כפי שמלמד עיון במלוניים העבריים, אין הבדל בין פקיד לבילד. בעברית החדשה, ובעיקר בלשון המדוברת, שי שבסקש להקל בכבודו של פקיד ולזולג בו נוהג לנחות אותו "לבילד", והקונוטציה המותלוה למילה זו היא של בטין הנאלץ להעתיק למחיהתו מכתבים ממשימים במשודדים של עורכי דין. זו ככל הנראה הסיבה לכך שדרינה מבקשת להמעיט את מעמדו של מי שהיה בן זוגה הקודם בעיניו של בן זוגה הנוכחי. אבל המספר, שרישת את השדה הסמנטי של "הרופא וגורשו" בשתי וערב של אסוציאציות מותן הקורפוס החוז'לי העוסק ביחסים-נשים, בחר דוקוא בתיבה "לבילד", כי בספרות התלמוד בשם "לבילד" שמור בראש ובראשונה לספר בית הדין שכותבת את הגיטין. הדוגמאות לכך רבות ואסתפק כאן בדוגמה אחת: "אמר אחד לבילד כתוב נט לאروسתי".⁶¹

את המיפוי החלקי של השדה הסמנטי ברצוינו לחותם בהפניית מבט אל השושנים האדומות, שהן מותגלו באופן כל כך קונקרטי גורלו הטרוגי של הרופא שיציר הקנאה מאכלת נישואיו והופכם לאפר. הרופא שיבר הקנאה אמן כובשות את מרכז הסיפור רק בليل הכלולות, השושנים האדומות אמן כובשות את ליל המלון הכספי הקטן, שבו שבני הוג שאר זה נישאו מגיעים לחדרם בבית המלון הכספי הקטן, שבו הם מתעדטים לבנות את לילם הראשון, ומוצאים אותן בחדרם; אבל צל צלן פבר נזוכה בסיפור מתחילהו, כשהרופא נכנס בפעם הראשונה לחדרה של האחות, ולפניה כל דבר אחר נזון דעתו לפרחים שעיל שולחנה ואצל מטהה הצרעה, ומפגין בקיאות מרשים בהשמות כולם, גם בגרמנית וגם בלאטנית. השושנים חזרות, כאמור, אל הסיפור בלילה הראשון המשותף, כשהם עשויים לאחר הסעודה לחדר שיחיד להם בעל המלון. וכך מספר הרופא את אשר אירע שם:

בדקה אשתי את החדר והשרהה עיניה על השושנים האדומות שעמדו שם. התלצצתי ואמרתי מי חביב לך כך שלחה לנו שושנים נאות אלו. מי, שאלה אשתי בתמייה. כאילו סכורה היה שיש כאן אדם שיודיע לנו חוץ מאנשי המלון. אמרתי מכיל מקום אני מסלקן שריחן קשה לשינה, או אפשר נניחן מפבי כבוד היום. כן כן, ענתה אשתי אחריו, וקולה��ול מי שمدבר ואינו שומע מה מדובר. אמרתי לה ואי את רוצה להריך בהן? ענתה אשתי ואמרה כן כן, רוצה אני. שכחה ולא

שחוללה רואה אותו מזועזע ופותח פיו וזרקה לתוך פיו, ממנה מת, ממנה מסריה, ממנה פניו מוריקות".⁶² מגמה זו הולכת ומתחזקת בפרק ד, העומד בסימן שיתה של דינה עם הרופא, ובה היא עתידה לספר לו שאכן היו לה בעבר דברים עם אחר. הדבר קורה יום אחד אחר הצהרים, כשהוא נכנס לחדרה ומוצא אותה תופרת לעצמה שמלה חדשה. והוא, כך מספר לנו הרופא, "גנلتיא את שלו שמלתה והחלקתי אותן והגבהת עיני כנגדה".⁶³ את הצירוף "שול" שמלה שאב עגנון מגילת איכה, שם מקונן ירמיהו ואומר: "חטא הטהה ירושלים על כן לנידה הייתה, כל מכבדיה הזילה כי ראו ערוותה גם היא נאנחה ותשב אחר. טומאה בשוליה לא זקרה אחריתה ותרד פלאים אין מנים לה".⁶⁴ ורש"י בפירושו לצירוף "טומאה בשוליה" כותב: "לשון גנאי הוא. גם נידותה ניכר בשולי בגדייה, כלומר חטאותיה גלוין הרבה, שעשאות בגולו".

ואף על פי שהרופא שומע את הדברים יוצאים מפירושות מפה של דינה, בדברים שמנפניהם חשש יותר מכל, הוא ממשיך לנוהג עמה, כעדותו, כתמול שלושם, "באילו לא הפסידה ולא כלום. ובאמת אותה שעיה לא הפסידה עניini והיתה חביבה עלי כשעה ראשונה".⁶⁵ השימוש הלא-הכרחי במילה "הפסידה", החוזרת כאן פעמיים, מהדוד באזני הנமען האידייאלי של עגנון את שלל המקרים שבהם דנים חכמים בוציאותיהם או בשלילת זכויותיהן של נשים, שהפכו או שסטו מנורמות הנאמנות והמצוות שהם קבעו להן, דינונים שהAMILAH "הפסידה" חוזרת בהםשוב. למשל, האם מורדת הפסידה או לא הפסידה את בלאותיה, כלומר את בגדייה שהביאה אתה לבית בעלה?⁶⁶ ומה דין הגדרדובה הפרטית של מי שזונתה?⁶⁷ והאם מי שלא בדקה את עצמה שחרית או ערבית הפסידה או לא את עונתה?⁶⁸ וזה ששימשה בימים האם תוכה לשמש מיטתה בלילה?⁶⁹ לאיש אין ספק ששפיע מראוי המקום הללו לא חלפו בתודעתו של הרופא גיבור סיפורינו, שהוויות דאביי ורבא לא היו מעולם להם חוק, אבל הדעת נתנתה שנן ליוו את עגנון בשעת כתיבת הספר.

פרק ד נחתם בניסיונו של הרופא לברר מה היה מעמדו ומה היו מעשיו של הגבר שאתו ניהלה קשר רומנטי. אמרתי לה דזונת הוא או פרופיסור? אמרה פקיד הוא. [...] אמרתי לה פקיד הוא, מה תפקדו? אמרה לבילד הוא בבית המשפטים. אמרתי אני עילך דינה שפקיד קטן לבילד

ו'חי לוי': בנהוג שבעולם, אדם גושא אשה בן ל' שנה בן מ' שנה, משומוץיא צ'יאוטיו הוא בא לזוק לה, והיא אומרת לו כשותנה אדומה ראיתי, ופורש יוננה מיד. מי גרם לו שלא יקרב לה, איזה כותל ברזל יש בינויהם, ואיזה שעוד ברזל בינויהם, אי זה נשח נשכו, איזה עקרב עקזו שלא יקרב לה, דברי וורה שרclin כשותנה, שנאמר בה "ואל אשה בנדת טומאתה לא תקרב".⁶⁶

ושוב, איני טועה לחשוב שזאת האסוציאציה שחלה בתודעה של גיבור טיפרנו למראה אגדודה של שושנים אדומות שהמתינה לזוג בכניסטם לחדר שייחד להם בעל המלון, בעוד הוא מצפה ומיהיל לדגש שבו יוריך את שתילת המנורה ויחבק את אשתו באהבה יתרה וישמה עליה עד לאחת וידע אשנולה שלו היא, אבל אין ספק שמאמרי חז"ל אלה על משמעותה האוריתית של השושנה האדומה עמדו נגדי עניינו של בעל הסיפור עצמו.

אות ו עוד, השושנים האדומות חזרות ומופייעות פערמים נוספות במלול ציירתו של עגנון: פעם אחת בסיפור "גבעת החול", בשעה שהמדת נזכר בשארתו היפה המוטלת חוליה בחדרה שכלו לבן, והרופא שנכנס לפערמים נזכיר מביא לה שושנים אדומות, והוא זורקת עליה פוך לבן;⁶⁷ ופעם אחרת ברומן שירה, כשמנפרד הרבסט מביא לאשתו שבבית היולדות חפיסת שוקולד זור של שושנים אדומות.⁶⁸

האומנם גם בשני מקורים אלו יש מקום להעניק לשושנים האדומות את האקונוטצייה שהעניקה להן בסיפורנו? דומה שזאת השאלה המרכזית שעציבת בפניי מי שמנסה, כמווני, למפות שדה סמנטי באחת מיצירותיו של ובי"אמן זה: متى אכן מדובר במחלכים גאוניים של יוצר המunik לייצרתו שפערמים של עומק, ומתו' מדובר בסך הכל בשגרא דליישנא, כדרכו של יוצר עגורי שכותב את סיפוריו בלשון הקודש? תיקו.

הריחה, שכחה זו משונה לגבי דינה שנגגה להרבות בפרחים. הזכרתי לה שעדיין לא הריחה בהם. הרכינה בראשה על הפרחים. אמרתי לה מפני מה את קופפת עצמן, והרי יכולת את לקרכט לך. הביטה בי כדי ששומע דבר חדש. [...] הפרחים נתנו ריח ודממה מתוקה הקיפה אותן. נשמע פתאום קול רגלו של אדם בחדר סמוך לחדרנו. העברתי את הקול מלפני ולא שמתי את לבו עליו, שהרי מה איכפת לי אם יש שם אדם אם אין שם אדם. אני אני מכיר אותו והוא אינו מכיר אותנו. ואילו היה מכיר אותנו, הרי נכנסנו לחופה ואני נשואנו כדת. היבקתי את אשתי באהבה יתרה ושמחתה עליה עד לאחת וידעת שוכלה של היא. עם שהיא נתונה בזרועותי זקפתה את אוני לשמעו אם לא פסק קול פערומו של אותו אדם ושמעתה שהוא מהלך ואין פוסק. העבירו אותו פסיועתו על דעתו ועלתה מחשבה על לבי שזהו אותו לבך שאשתי הכירתו קודם חופתה. נזדעע לבי ונשכתי את שפתה, שלא אוציה דבר מגונה מפי.⁶⁹

וז שושנים זה, שהמתין להם בחדרםليل כלולותיהם, ושבא כביבול מידיו של אותו אלמוני שהיה בן זוגה הקודם של דינה, נעשה לסבר קווצני שהרופא נאחז בו מבלי יכולת לחץ את עצמו מותכו. "מכאן ואילך לא זו אותו אדם מעוני, בبني אשתי ושללא בפני אשתי", הוא מסבר. "אם ישבתה עם עצמי הגיטי בו, ואם שחתתי עמה הוכרתי אותו, ואם ראיתי פרח נזכרתי בשושנים אדומות, ואם ראיתי שושנה אדומה נזכרתי בו, semua מאותו מין רגיל היה זה לחת לאשתי, ומטעם זה לא הריחה בשושנים בלילה הראשון, מפני שתהביישה להריחה בפניי בעלה במין פרחים שמאהבה היה מביא לה."⁷⁰

בספרות המדראש נתפסת השושנה האדומה כתמרור "אין כניסה" וכשלט צחוב שעליו מתנוסס משולש אדום המזוהיר מפני סכתן כניסה לשדה מוקשים, והוא מסמלת באופן הבהיר כיותר שאדם אינו רשאי להתקרב למקום שמכחינו הוא בבחינת טאבו מוחלט, אף שכל כלו מתואזה לכך. סבב הפסוק בשיר השירים "בטנק ערים חיטים סוגה בשושנים"⁷¹ מופיעות בטספורת המדראש וריאציות אחדות⁷² לאיסור על הבעל לקיים יחסי אישות עם אשתו בתקופת מחזרה החודשי. בחרתי להביא את גרסת מודרש שיר השירים רובה, שהיא ככל הנראה הקדומה ביותר: "ערימת חיטים", ערימה של חטים. 'סוגה בשושנים' אלו דברי תורה שהן רכימים בשושנים – אמר

- .11. על *כפות המגנוול*, עמ' 469.
- .12. מלכים א' י"ד ו'.
- .13. בראשית ל"ט ט"ו, י"ח.
- .14. שמואל ב' י"ג י"א.
- .15. על *כפות המגנוול*, שם.
- .16. תנומתא (בובר), ייצא ט"ז.
- .17. על *כפות המגנוול*, שם.
- .18. שיר השירים ד' י"א.
- .19. שיר השירים רבה, ז' ד"ה "אני לדודי".
- .20. על *כפות המגנוול*, שם.
- .21. כתובות ח' ע"א.
- .22. יבמות י"ד ע"ב.
- .23. על *כפות המגנוול*, שם.
- .24. במדבר י"ב י"ב.
- .25. על *כפות המגנוול*, עמ' 470.
- .26. מלכים ב' ט"ז ה', וכן בדברי הימים ב' כ"ו כ"א.
- .27. עגנון, אללו ואלו (ירושלים ותל אביב: שוקן, תש"ך 1960), עמ' 110.
- .28. עגנון, *סיפורי הבש"ט* (ירושלים ותל אביב: שוקן, תש"ז 1987), עמ' 139.
- .29. עגנון, *שירה* (ירושלים ותל אביב: שוקן, תשל"א 1971), עמ' 286 ו-57.
- .30. עגנון, על *כפות המגנוול*, עמ' 469.
- .31. איוב ט'.
- .32. איוב ג' א'.
- .33. עגנון, על *כפות המגנוול*, שם.
- .34. ט' ע"ב.
- .35. נ"ד ע"א.
- .36. עגנון, על *כפות המגנוול*, עמ' 470.
- .37. שופטים י"ד ג'.
- .38. נזיר כ"ג ע"א.
- .39. ספרא, שמיינ פרשה א' ד"ה "ויהי ביום".
- .40. עגנון, על *כפות המגנוול*, שם.
- .41. בא בתורה קכ"א ע"א.
- .42. עגנון, על *כפות המגנוול*, שם.
- .43. ילקוט שמעוני משל רמו תתקלו.
- .44. עגנון, על *כפות המגנוול*, שם.
- .45. יומא ט' ע"ב.
- .46. ישעיהו כ"ח כ'.
- .47. עגנון, על *כפות המגנוול*, עמ' 81.
- Works of Kafka and Agnon, Two Habsburgian Writers," *Partial Answers: Journal of Literature and the History of Ideas* 2.1 (2004): 81-111; Ann Golomb Hoffmann, *Between Exile and Return, S. Y. Agnon and the Drama of Writing* (Albany NY: SUNY Press, 1991) chapter 2.
- .43. ראו שמואל יוסף עגנון, "פרנהיים," עד הנה (ירושלים ותל אביב: שוקן, תשכ"ז).
- עמ' שכא. ניצה בונדב, "סיפר של חיים וסיפור של סיפורים: דין בסיפור 'פרנהיים' לש"י עגנון", *עתון* 77 (1991) 141, עמ' 30, 31-30.
- .44. שקד, "קבצן", 75-74.
- Honore' de Balzac, *Le Colonel Chabert in La Come'die Humaine*, ed. Georges Castex et al. (Paris: Pleiade, 1976), III, 316.
- Honore' de Balzac, *Colonel Chabert*, trans. Ellen Marriage and Clara Bell, *The Project Gutenberg EBook*, <https://www.gutenberg.org/files/1954/1954-h/1954-h.htm>, נדלה ב-7.12.2020. לקשר בין יצירת בלוק לוויה העקב למישור" ראו שקד, "קבצן", עמ' 74.
- Graham Good, "Le Colonel Chabert: A Masquerade with Documents," *The French Review* 42.6 (1969): 846-856.
- Peter Brooks, "Narrative Transaction and Transference (Unburying *Le Colonel Chabert*)," *NOVEL: A Forum on Fiction* 15 (1982): 101-110.
- Cathy Caruth, "The Claims of the Dead: History, Haunted Property, and the Law," *Critical Inquiry* 28 (2002): 419.
- .49. ראו "Meijes Tiersma, "Rites of Passage"
- .50. שני המשפטים האחרונים כוללים במאמר ששלח אליו עמוס עוז ביום 6.12.2017 נילי כהן, "משפט ומשחך".
- .51. זנדנבק, "כנות וטקס".
- חיים באדר – השושנים האדרומיות: קריאה אינטרקטסטואלית ב"חروفא וגראשו"
- .1. שמואל יוסף עגנון, עד הנה (ירושלים ותל אביב: שוקן, תש"ב 1952), עמ' 321.
- .2. עגנון, על *כפות המגנוול* (ירושלים ותל אביב: שוקן, תש"ך 1960), עמ' 469.
- .3. בפוך מסוף בז'זמננו, עורך ברל צנלסון (תל אביב: חוג אוביינימ, תש"א), עמ' 181.
- .4. דברים כ"ד ה'.
- .5. מסכת כליה א' ט"ז.
- .6. אבות דרבי נתן, נוסח ב' י"ט ד"ה "מעשה באשה".
- .7. בפוך, שם.
- .8. על *כפות המגנוול*, עמ' 470.
- .9. שיר השירים ג' א'-ב'.
- .10. בראשית לח' כ"א-כ"ב.

8. אנשי העליה השנייה: פרקי זכרונות, כרך ד, עורכים נחמן תמיר וצבי לבנה (תל-אביב: המרכז לתרבות ולחינוך, תשל"ב), עמ' 1.
9. שם, עמ' 19.
10. אנשי העליה השנייה, כרך א, עורכים תמיר ולבנה (תל-אביב: המרכז לתרבות ולחינוך, תשל"א), עמ' 123.
11. שם, כרך ג, עמ' 116-117.
12. דברה דבר, "מתוך אלבום ישן", הופיע העיר, 3, כ' בתשרי תשכ"א (11.10.1960), עמ' 7.
13. כל ההנחיות לרומנים מתייחסות לעגנון, תמליל שלשים (ירושלים ותל אביב: שוקן, 1979), הדפסה 16. מכאן ואילך אציג ריק מספרי עמודים.
14. ברוך קורצוויל, מסות על סיפורו שי' עגנון (ירושלים ותל-אביב: שוקן, תשכ"ג), עמ' 112.
15. גרשון שקד, "חלוקת השדה הנטושה: הערות לאפילוג המושטט", מאזנים, לב, ג, שבט תשל"א, עמ' 214.
16. דן לאור, "ציוניותו של עגנון", שי' עגנון - היבטים חדשים (תל-אביב: ספרית פועלים, 1995), עמ' 43.
17. שם.
18. אברם באנד, "החטא ועונשו בתמול שלשים", בתוך שי' עגנון בביבורת העברית (פרשנות לרומנים), כרך ב, עורך אבינוועם בראשי (ירושלים ותל-אביב: שוקן, 1992), עמ' 305-306.
19. דן לאור, חי' עגנון: ביוגרפיה (ירושלים ותל-אביב: שוקן 1998), עמ' 65.
20. שם, עמ' 99.
21. ראו שרה הגור, "התהווות המיבנה ואחדותו", בתוך שי' עגנון: מחקרים ותעודות, עורכים גרשון שקד ורפאל וייזר (ירושלים: מוסד ביאליק, 1978), עמ' 154-194.
22. שם, עמ' 190.
23. ניצה בנדב, "תמול שלשים - מבוא", בתוך שי' עגנון, תמליל שלשים, סדרת עם הספר (תל-אביב: ידיעות אחרונות 2008), עמ' ז.
24. בנדב, אהבות לא מאושרו: תסכול אירוטי, אמננות ומוטות ביצירת עגנון (תל-אביב: עם עובד, 1997), עמ' 362-363.
25. בנדב, "מבוא", עמ' ז.
- גדעון טיקוצקי - "סיפוריים נאים של ארץ-ישראל"**
1. בבלי עירובין יג ע"ב; וראו דן לאור, חי' עגנון: ביוגרפיה (ירושלים ותל-אביב: שוקן, 1998), עמ' 338; לאור, שי' עגנון, סדרת גדויל הרוח והיצירה בעם היהודי (ירושלים: זלמן שור, 2008), עמ' 128.
2. הפרטים הביבליוגרפיים על פי יהנן ארנון, ביבליוגרפיה של שמואל יוסף עגנון ויצירתו (תל-אביב: עתיותק, 1971), אלא אם צוין אחרת. עיינו בספרו על פי מפתוח תרבות היהודית (ירושלים: יד יצחק בן צבי, 2002), עמ' 145.
3. מוטי זעירא, קראים אנו: זיקתה של ההתיישבות העובדת בשנות העשרים בארץ ישראל, עמ' 201 ואילך.
4. נדרים כ' ע"ב.
48. נדרים כ' ע"ב.
49. עגנון, על כפות המגעול, עמ' 473.
50. תענית ח' ע"א.
51. עגנון, על כפות המגעול, שם.
52. עבודה זורה כ' ע"ב. והוא במקבילות שמהות ברייתות מאבל רבתיה פרק ו' הלכה ה' מסכת כליה רבתי, פ"ג ה"א.
53. עגנון, על כפות המגעול, שם.
54. איכה א' ח-ט.
55. על כפות המגעול, עמ' 474.
56. כתובות ס"ג ע"ב.
57. שם, ק"א ע"א.
58. נידה ד' ע"ב.
59. שם, ס"ד ע"ב.
60. עגנון, על כפות המגעול, שם.
61. יכנות נ"ב כ"א.
62. עגנון, על כפות המגעול, עמ' 476-477.
63. שם, עמ' 478.
64. שיר השירים ז' ז'.
65. שיר השירים ז' ד"ה ב', מדרש תנומה פרשת כי תשא סימן ב', פסיקתו רבתיה (איש שלום) פרשה י' ד"ה כי תשא את.
66. ויקרא י"ח י"ט.
67. עגנון, על כפות המגעול, עמ' 374.
68. עגנון, שירה, עמ' 48.
- גור אלרואי - מרידית הנושכים לושיכת הכלב**
1. קובלץ "השומר": תעוזות, זכרונות ודברי-הערך כתובים בידי ותיקי "השומר" (תל-אביב: ארכיוון העבודה, תרצ"ז).
2. ספר העליה השנייה, עורכת ברכה חבס (תל-אביב: עם עובד, תש"ז).
3. משה ברסלסקי, תנונות הפעלים הארץ-ישראלית: ציונים ומיקורות (עין חרוו) הקיבוץ המאוחד, תש"ב).
4. דוד קלעי, פנקס קטן: העליה השנייה לשנות הארכבים (תל-אביב: ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ ישראל, 1944).
5. דוד קלעי, העליה השנייה (תל-אביב: ההסתדרות הכללית של העובדים הארץ-ישראל, 1946).
6. מוטי זעירא, קראים אנו: זיקתה של ההתיישבות העובדת בשנות העשרים בארץ ישראל, עמ' 145.